

recension

AV SVEN OVE HANSSON

Filosofigruppen, Kungl Tekniska Högskolan, Stockholm

Patrik Aspers och Emil Uddhammar(red) (1999) *Framtidens dygder – om etik i praktiken*. Stockholm: City University Press

I inledningskapitlet skriver redaktörerna att dygder är ett “mångskiftande tema”. Antologibidragen, som är framkomna ur en konferens, har också ett rätt varierande förhållande till bokens tema. Några av bidragen handlar på ett koncentrerat sätt om dygder, medan andra ger intrycket att vara framsprungna ur studier som fått sitt dygde-tema tillagt på ett sent stadium. Filip Wijkströms studie av motorcykelklubbar (outlaw-klubbar) och Richard Swedbergs studie av Knut Wicksells civilkurage är båda mycket intressant och givande läsning, men inte främst på grund av det som de har att säga om dygder.

Det är inte helt lätt att avgöra vad som ska menas med en dygd. Så t ex utgår Li Bennich-Björkman, i sin uppsats om lustetikens intåg i barnuppfostran, från att mellanmänsklig tillit (generalized trust) är en dygd. Denna ståndpunkt är inte okontroversiell och skulle behöva motiveras.

Man kan inte kräva att författarna i en antologi som denna ska utgå från en gemensam definition av dygd. Ett sådant förfarande kunde rentav verka hämmande på kreativiteten. Däremot hade det varit en fördel om åtminstone någon av dem hade gjort en någorlunda grundlig undersökning av hur man kan förstå begreppet och av de svårigheter som finns i att definiera det på ett enhetligt sätt.

Flera av författarna ger kortfattade bestämningar av begreppet, men tyvärr utan den kritiska diskussion som skulle behövas. Anders Tolland, som utvecklar en intressant skiss till nyaristotelisk dygdeetik, nämner i förbifarten att “ ‘dygd’ betyder något i stil med ‘etiskt önskvärd karaktärsegenskap’”. En sådan bestämning av begreppet är, som han själv antyder, ofullständig. Ett viktigt skäl till detta är att den inte klargör hur man ska se på karaktärsegenskaper som är önskvärda men inte kräver någon uppoffring av de egna intressena. Självbevaringsdrift kan t ex sägas vara en etiskt önskvärd karaktärsegenskap, men är den en dygd? De

karaktärsegenskaper som gör mig så rädd för upptäckt att jag avstår från att begå ett brott framstår som (etiskt) önskvärda, men är de dygder? Ska ordet "dygd" ges en så vid innebörd att nästan alla önskvärda egenskaper kallas dygder?

Ivar Asheim förefaller att föredra en snävare definition. Han menar att en dygd ska vara något som "tjänar medmänniskan och bevarar gemenskapen". Göran Möller för in ytterligare två väsentliga dimensioner i dygdebegreppet. Han menar att dygder är relaterade till känslolivet på så sätt att den som har internaliserat en dygd reagerar känslomässigt i enlighet med denna dygd. Dessutom menar han att dygder är "förvärvade karaktärsegenskaper", som vi tillägnar oss från vår omgivning.

Det sistnämnda villkoret förefaller mig otillräckligt utmejslat. Jämför två personer som båda är generösa. Den ene var snål fram till för några år sedan, då hon genomgick en personlig kris. Den andra har varit generös alltsedan hon lånade ut sina leksaker till lekkamraterna i sandlådan. Det framstår som om den första har förvärvat egenskapen generositet, medan vi inte kan utesluta att egenskapen var medfödd hos den senare. Betyder detta att vi endast i det första fallet kan vara säkra om att generositeten är en dygd?

Förklaringen till Möllers ståndpunkt kommer när han framhåller att vi kan ställas till ansvar för våra dygder. Vi klandrar inte den som är ful, menar han, eftersom hon inte kan ställas till ansvar för sin fulhet. Däremot kan vi klandra den som är otacksam eller snål. Detta är en helt riktig tanke, men den ger oss inte anledning att kräva att alla dygder ska vara förvärvade. Det räcker att vi kan påverka i vilken grad vi har dem. Detta kan vara möjligt även för medfödda karaktärsegenskaper. Så t ex kan kvinnan som varit generös sedan barnsben antingen odla denna egenskap eller försöka undertrycka den, och för detta kan hon anses vara ansvarig. Detta framstår som ett rimligt skäl att betrakta denna egenskap som en dygd även hos henne.

Denna fråga får en intressant belysning i Nils Uddenbergs uppsats om evolutionära aspekter på dygder. Han framhåller att dygder är en del av vår kroppsliga natur, i samma grad som lustar och själviskhet. Vi kan inte "ställa en syndfull kropp mot en i bästa fall dygderik själ", och det är lika fel att framställa själviskhet som ett mera biologiskt betingat beteendemönster än altruism. Människan är, biologiskt sett, en social varelse.

Ludwig Beckman argumenterar i sitt bidrag mot formuleringar i flera FN-texter om barns rättigheter (senast konventionen från 1990). Vad han reagerar mot

är deklARATIONERNA om att barn har rätt till kärlek och omtanke. Enligt Beckman "måste ... en rätt till kärlek vara förgäves; vi erkänner rätten att kräva vad som inte kan krävas. Den frihet och spontanitet som är en förutsättning för att älska förbises av rättighetens krav."

Beckman ser också svårigheter i föreställningen att barn ska ha rätt till omvårdnad och omtanke. "När ett barn är ledset och behöver en tröstande famn är det i de flesta fall svårt att rikta kravet på denna omtanke mot någon specifik individ. Endast då det är möjligt att utpeka någon som skyldig till barnets gråt kan vi hänvisa till barnets rätt utifrån Nozicks korrigerande eller Rawls förde-lande strategi." Han hävdar rentav att "[e]ffekten av en rätt till omvårdnad eller kärlek kan vara förödande om den leder till att parter med ett intimt samband börjar definiera sitt förhållande till varandra i termer av rättigheter." Det är, säger Beckman, "när barn eller föräldrar börjar tänka i termer av rättigheter som man riskerar att rubba de intima relationerna dem emellan".

Enligt min mening gör Beckman här två misstag. Det första misstaget är att han förutsätter att en rättighet alltid ska kunna utkrävas exklusivt av en enskild person. Om jag är den enda människan i närheten när en äldre herre ramlar och inte kan resa sig upp, har jag en (moralisk) skyldighet att hjälpa honom. Enligt mitt synsätt har han en (moralisk) rättighet till min hjälp. Om det finns många personer i närheten har vi alla en skyldighet att hjälpa honom om ingen annan gör det. Även i detta senare fall har han, som jag ser saken, en rättighet att bli hjälpt, fastän denna rättighet är riktad mot en grupp av personer och inte kan utkrävas exklusivt av någon enskild.

Man kan också tala om mera storskaliga, sociala rättigheter som riktas ytterst mot alla samhällsmedborgare. Så t ex kan man hävda att Stockholms uteliggare har rätt att få hjälp med bostad, men det är en rättighet som riktas mot alla stockholmare eller alla svenskar, snarare än mot någon enskild av oss.

Beckmans andra misstag är att bortse från föräldrakärlekens speciella karaktär och i stället behandla den på samma sätt som kärlek mellan vuxna.

En vuxen som uppfostrar ett barn utvecklar normalt en relation som präglas av (föräldra)kärlek och omtanke. Detta är ett psykologiskt eller, om vi så vill, ett biologiskt faktum. Ett barn far illa om det inte får utvecklas i en sådan kärleksfull och omvårdande relation. Detta är välkänt från utvecklingspsykologin och barnpsykiatrin.

Mot denna bakgrund är det rimligt att hävda (och själv vill jag alldeles

bestämt hävda) att varje barn har en rättighet att få leva i en sådan relation till vuxna vårdnadshavare (föräldrar). Denna rättighet motsvaras av en skyldighet för vårdnadshavarna att leva med barnet på ett sådant sätt att kärleken och omtanken uppstår. Den motsvaras också av en skyldighet för det omgivande samhället att hjälpa barn som inte lever i en sådan relation så att de får göra det. Detta är inga lätta frågor att hantera, men första steget för att kunna sköta dem på ett anständigt sätt är enligt min mening att sätta barnets rättigheter i fokus.

Initiativet att berika den av utilitarism präglade svenska debatten med en antologi om dygdeetik är alldeles utmärkt. Det är bara att önska att denna insats inte blir en engångsföreteelse. Vi behöver en bred belysning av skilda moralfilosofiska idéer och deras samhälleliga implikationer. För att uppnå detta behövs ett nära samarbete mellan moralfilosofier och samhällsvetare. Det är ett hoppigivande tecken att *Framtidens dygder* är tillkommen just genom sådana tvärdisciplinära kontakter.

recension

AV ADAM ARVIDSSON

European University Institute, Florens

Berezin, M. (1997) *Making the Fascist Self. The Political Culture of Interwar Italy*. Ithaca: Cornell University Press

Falasca-Zamponi, S. (1997) *Fascist Spectacle. The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*. Berkeley: University of California Press

Liksom i fallet med den tyska nationalsocialismen har tolkningarna av den italienska fascismen varierat kraftigt. Ofta har historiska och sociologiska analyser av fascismen sagt lika mycket om uttolkarens egen politiska och/eller teoretiska position som om hans eller hennes objekt. Speciellt inom den nordamerikanska historiografin och samhällsteorin har fascismen figurerat som en slags "Andre". Parsons och Lipsets texter är här berömda exempel; fascismen utgör ett exempel på hur det kan gå om en liberal ekonomi inte underbyggs av liberala politiska institutioner. Senaste nytt från USA är analyser av fascismen där frågor om "kultur" eller "identitet" intar en central ställning. De två böcker som jag här recenserar utgör goda exempel.

I sin *Making the Fascist Self. The Political Culture of Interwar Italy* använder sig sociologen Mabel Berezin (University of California at Los Angeles) av begreppet själv, eller "self" som en central analytisk kategori för att beskriva hur "politik, kultur och identitet sammanvävs" i fascismens offentliga politiska ritualer. Hennes målsättning är dubbel: hon vill använda sig av begreppet "self" för att konstruera en definition av begreppet fascism (eller för att använda hennes egen jargong: "demarcate... the boundaries of fascism"). Utöver detta vill hon i Lynn Hunt, William Sewell och David Kertzers fotspår, visa hur regimen använde sig av offentliga ritualer för att ge verklighet åt fascismens idé, hur dessa "tjänade som redskap för fascismens politiska idé" (s 5).

Berezins andra målsättning är bättre uppfylld och generellt mer lyckad än hennes första. I sina tre empiriska kapitel visar hon övertygande hur fascismen var

både ett föränderligt ting och djupt rotat i en redan existerande Italiensk "tradition" (ett begrepp hon för övrigt aldrig använder). Framst i kapitlet där hon analyserar dödsrunor och monument över fallna soldater visar hon hur katolska traditioner, modersdyrkan, fixa idéer om kvinnlighet, den dödes klasstillhörighet och till och med en viss traditionell sentimentalitet ("an Italian popular idiom of sentimentality and emotion", s 218) kom att färga konstruktionen av vad hon kallar "ideala fascistiska liv" (och dödsfall). Man kan fråga sig hur Berezin, som i sitt teoretiska kapitel betonar att kultur och identitet är föränderliga och flytande kategorier samt uppenbarligen anstränger sig för att undvika att använda begreppet "tradition", här kan referera till italienska folkliga "idiom" eller till och med italiensk kultur som om det vore någonting tidlöst och givet. I sina analyser av offentliga ritualer i Verona (kapitel 6) och av det årliga firandet av årsdagen av "marschen mot Rom"¹ (kapitel 3), visar hon lika övertygande att fascismen som "politisk identitet" inte var något stabilt, en gång för alla givet utan snarare förändrades över tid. Hon tycker sig kunna spåra en klar utveckling från "konsolidering" (1924-30) via "konsensus" (1930-36) till "mobilisering" (1936-40) som huvudsakliga tema för de offentliga ritualer som hölls i Verona (kapitel 4-5). Genom en kvantitativ analys där hon klassificerat offentliga händelser som "commemoration" eller "celebration" visar hon att regimens "mobiliseringsfas" kom att domineras av den senare kategorin, eftersom det nu var viktigare att skapa "myt än minne" (s 175). Berezins analys tar inte fram några radikalt nya resultat. Förändringen av fascismen från en konsensus-fas till en mer krigshetsande mobiliseringsfas under andra hälften av 30-talet är allmängods; just "Konsensus" (*Consenso*) är titeln på den volym av de Felice's mastodontverk som täcker 1930 till 35. Hon ger dock en gammal historia ytterligare en empirisk förankring, vilket ju aldrig skadar. Hennes slutsatser (s 248) är likaledes solida, men knappast revolutionerande, när hon skriver att "den påtvingade fascistiska idén var ett kollage" och att "States can create public political identities, feelings of membership only to the extent that these identities articulate within existing deeply held public and private identities with strong institutional support".

Hennes första och primära mål "att visa på fascismens gränser" är dock mindre väl uppnått. Berezins försök att fokusera på fascismens relation till självet (the self) istället för att som på sjuttioalet, koncentrera sig på institutioner och strukturer är förvisso i viss utsträckning ett nytt grepp. Det leder dock till

ganska platta, och enligt min mening ohållbara resultat. Att den italienska fascismen var “en ideologi som sammansmälte det offentliga och privata” är välkänt (en sådan ambition deklarerades dessutom öppet i Mussolinis och Giovanni Gentiles artikel om fascismen i 1932 års italienska nationalencyclopedia), men att påstå att alla rörelser som har den ambitionen skulle kunna definieras som fascistiska är mindre lyckat. Det lägger Berezins analys, trots dess radikala teoretiska ambitioner, farligt nära ett äldre totalitarismteoretiskt perspektiv. Berezin föreslår visserligen att det enbart är en gradskillnad mellan fascism och liberal demokrati i den mån de båda “skapar medborgare som offerar delar av sitt privata jag till förmån för staten”, men på sidan 245 låter hon fascism vara lika med “anti-liberal”. I allmänhet är Berezins teoretiska diskussion oklar och något klichéartad. Det är oklart om hon, som hon skriver på sidan 123, menar att det enbart var regimen ambition att skapa ett “totalitärt själv” eller om hon anser att människor (“Italian bodies”) verkligen “övergav sin känsla av att vara självständiga identiteter och sammansmälte med regimen”. Hennes empiriska analyser av offentliga ritualer gör dock boken läsvärd.

Simonetta Falasca-Zamponi (University of California at Santa Barbara) *Fascist Spectacle. The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy* är både empiriskt rikare och analytiskt sett betydligt bättre sammanhållen. Inom ramen för en narrativ modell som belyser hur makt manifesteras diskursivt gör Falasca-Zamponi en beundransvärd sammanställning av en komplex och nyanserad teori och ett brett empiriskt material (till största delen andrahandsmaterial). Hennes huvudargument är att den italienska fascismens särart fångas bäst av det Benjamin-influerade begreppet “estetisk politik”(Aesthetic Politics). Hon riktar framför allt sitt argument mot den italienske historikern Emilio Gentiles läsning, i Mosses fotspår, av fascismen som grundad i ett politikens förheligande (sacralisation of politics); i konstruktionen av en ny civil religion som ersättning för den som försvunnit i modernitetens sekulariseringsprocess. Även om detta begrepp fångar många aspekter av fascismen, så kan det inte, menar Falasca-Zamponi, förklara dess centrala motsättningar: mellan en passiv massa och en aktiv ledare, mellan en strävan efter social stabilitet och ett ideal om en ständigt pågående revolution, mellan politisk passivitet som realitet och heroiskt deltagande som myt.

Med hjälp av Benjamins terminologi argumenterar Falasca-Zamponi för att fascismen visserligen accelererade den “sensory deprivation”, den “sinnliga alie-

nation” som är typisk för massamhället. Samtidigt producerade dock fascismen ett alternativt “skådespel”, en simulerad delaktighet som var ämnad att konsumeras. “With fascism the senses were truly excited, although also fundamentally denied” (s 13).

I de följande fem kapitlen beskriver Falasca-Zamponi, denna “fascism att konsumera”. I kapitel ett bygger hon vidare på Mussolinis egen föreställning om politik som konst, om politikern som en konstnär som formar de passiva, “kvinnliga”, massorna efter behag. Den nya människa som fascismen skulle forma var dock inte så mycket en ideologisk, som en estetisk varelse. Falasca-Zamponi hävdar bestämt att regimen försökte att skapa en distinkt fascistisk stil vars anammande skulle tillåta en annan form av deltagande än den kognitiva, rationella debatt som karaktäriserar liberal-demokratiska modeller, jämförbar snarare med konsumentens anammande av en ny modestil. Hon visar också hur fascismens ursprungliga tro på våld som en kreativ regenerativ kraft – en position som Mussolini ärvt från Sorel och syndikalismen – införlivades i den “fascistiska stilen” i form av kriget som en myt att konsumera, genom olika former av krigsövningar och offentliga parader. Genom att på så sätt externalisera våldet som ett reellt eller imaginärt ständigt pågående krig kunde fascismen kombinera en idealisering av våld med inre stabilitet och nationell sammanhållning. Detta kan exemplifieras med fascismens krigshetsande retorik även i förment fredliga propagandakampanjer. Till exempel presenterades 30-talets många regimstödda reklamkampanjer för italienska produkter som ris och konstsilke, som “slag” (battaglie). Genom att konsumera italienska produkter kunde man bidra till Italiens kamp mot Nationernas Förbunds sanktioner och i förlängningen mot de förhatliga anglosaxiska “plutokratiska nationerna”². Kapitel två behandlar konstruktionen av myten om Mussolini genom hans offentliga framträdanden och den ofantliga produktionen av officiella såväl som inofficiella biografier. Falasca-Zamponi tolkar denna personifiering av fascismen, uttryckt i myten om Mussolini, som ett svar på den allmänna framväxten av den offentliga individen – i form av celebriteter och filmstjärnor – vilken karaktäriserade konsumtionssamhället i allmänhet. Myten blev ett slags politiskt alternativ till Hollywoods filmstjärnekult. Hennes tolkning här är nydanande och ganska radikal, men hon stöder sig främst på amerikanska källor, bland andra Warren Susmans berömda distinktion mellan “character” och “personality”. I kapitel tre redogör Falasca-Zamponi för försöken att konstruera en fascistisk, anti-borger-

lig stil under 30-talet. Hon exemplifierar framför allt med Achille Starace's kampanjer mot användandet av "borgerligt" artigt tilltal, *Lei*, och för det "romerska" *voi*, mot det borgerliga handslaget, för den "romerska" hälsningen, komplicerade regler för hur den svarta skjortan kunde bäras etc. Det skall dock tilläggas att Staraces kampanjer var allmänt förlöjligade och hade begränsat inflytande.

Kärnan i hennes argument finner vi i kapitel fyra. Där hävdar hon, på ett mycket intressant sätt, att planerna för den korporativistiska ekonomin framför allt var styrda av ambitionen att skapa ett anti-borgerligt alternativt till det framväxande konsumtionssamhället. Hon påstår (utan precisa hänvisningar tyvärr) att Mussolini inte bara motsatte sig masskonsumtionens förmenta individualiserade konsekvenser, dess inneboende hedonism och materialism, utan även fruktade dess "frigörande" effekter. Korporativismen var då styrd av ambitionen att utveckla en kapitalism som inte hade dessa följder, och, lika viktigt, som inte bar med sig vad som allmänt ansågs vara den amerikanska kapitalismens själlöshet och standardisering. Istället skulle detta fascistiska konsumtionssamhälle vara en organisk komponent i den framväxande fascistiska nationens iscensättning. Att köpa ris, liksom att delta i offentliga ritualer skulle vara ett sätt att bli fascist, en del i ett politiskt deltagande som masskonsument. I avslutningen hävdar Falasca-Zamponi till och med att konstruktionen av ett sådant anti-individualistiskt, anti-hedonistiskt konsumtionssamhälle var fascismens centrala drag:

The regime's political apparatus was mobilised in the construction of a fascist spectacle that exploited the principles and drives underlying consumption [...] The desires of shoppers in the world of goods were to be substituted with the desire for the dictator, the absorption of the individual into the body politic, the deadly consummation of one's life in the name of the nation' (s 186-7).

Falasca-Zamponi's presentation av fascismen som ett politiskt alternativ till konsumtionssamhället, som ett spektakulärt svar på samma underliggande tillstånd; moderniteten och dess sinnliga alienation, är intressant och nydanande. Den är också till viss del problematisk. Man kan fråga sig vilken betydelse konsumtionssamhället som reellt hot att reagera mot, eller för den delen den sinnliga alienation som hon anser att det medförde egentligen hade i mellankrigstidens Italien. I Göran Therborns "European Modernities" hamnar 1938 års Italien bland Europas fattigaste länder, tillsammans med Albanien, Bulgarien och Grekland vad beträffar spridningen av konsumtionsvaror. Det är utmärkande att

hon så gott som uteslutande stödjer sig på amerikanska källor i sina beskrivningar av konsumtionsamhällets framväxt. Genom att dessa ges något av universell giltighet framstår fascismens Italien som samma protokonsumtionssamhälle som mellankrigstidens Amerika var.

Samma form av ad hoc tolkning av fascismen kommer fram i Berezins resonemang. Hon tycks mena att fascismens huvudsakliga negativa egenskap var att dess ideologi förnekade att "identities are [...] multiple", något som kanske är en självklarhet i Kaliforniens postmoderna konsumtionssamhälle men som inte nödvändigtvis utgör en universell antropologisk sanning. Liksom Parsons på 50-talet definierade nationalsocialismen negativt gentemot 50-talets amerikanska samhälle, som frukten av avsaknaden av ett adekvat, modernt värderingssystem, som en "culture lag", definierar Berezin fascismen som en avsaknad av den känslighet för identitetens icke-essentiella karaktär som idag är en självklarhet på amerikanska universitetscampus. I den bemärkelsen handlar både deras analyser inte bara om det italienska 30-talet, utan också om kaliforniska 90-talet.

Noter

¹ Mussolini 'tog makten' (eller snarare 'fick makten') den 29 oktober 1922 genom att hota med att marschera sina svartskjortor mot Rom. Kungen gav efter och erbjöd honom att forma regering. Utan kungens stöd och militärens passivitet hade kuppen aldrig lyckats. Trots att de svartskjortor som slutligen kom till Rom för att paradera reste med tåg, så representeras händelsen i fascismens egen historieskrivning som en heorisk marsch, som en 'revolution'.

² Nationernas förbund upprättade ekonomiska sanktioner mot Italien 1935 som ett svar på invasionsen av Etiopien där Italien kom att hota engelska koloniala intressen.

Referenser

Gentile, G., *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, Cambridge (Mass.); Harvard University Press, 1996 Harvard University Press

recension

AV ANDRÉ JANSSON

Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet

Erling Bjurström, Johan Fornäs och Hillevi Ganetz (2000) *Det kommunikativa handlandet: Kulturella perspektiv på medier och konsumtion*. Nora: Nya Doxa.

Att gå till affären och handla mat kan delvis ses som en kommunikationsakt. Butikerna vi går till och varorna vi köper kan betraktas som texter, och genom konsumtion inkorporerar vi dem i berättelsen om oss själva. I den nyutkomna boken *Det kommunikativa handlandet* av Erling Bjurström, Johan Fornäs och Hillevi Ganetz är det främst denna typ av handlande som åsyftas – att “köpa” eller “konsumera” – snarare än det rationella samtal som Habermas diskuterar i sitt verk med ungefär samma titel. Budskapet är att vi alla är kommunikatörer, inte bara via tal och skrift, utan också genom en lång rad av de vardagsaktiviteter vi fortlöpande ägnar oss åt – inte minst konsumtion av olika slag. Det är huvudsakligen detta förhållande boken handlar om.

Det kommunikativa handlandet är den första delen i en serie rapporter koplade till forskningsprojektet Populära passager: Medierna i det moderna konsumtionsrummet – ett projekt som genom fältobservationer och intervjuer i och kring ett köpcentrum i Stockholm ska belysa mediernas olika roller i moderna konsumtionsssammanhang. Både medieteknologier och medierade budskap är en integrerad del av den moderna konsumtionsmiljön, och konsumenten möter dem i många olika skepnader. Syftet med inledningsvolymen är därmed att vaska fram och diskutera de teoretiska perspektiv som tillsammans kan ligga till grund för en studie av relationen mellan massmedier och konsumtion. Å ena sidan behandlas olika perspektiv på konsumtion – ekonomiska, sociala och kulturella – med betoning lagd på de senare. Å andra sidan arbetar författarna fram ett sammanfattat kulturteoretiskt perspektiv på mediebruk. I avslutningskapitlet söker man sedan koppla dessa båda fundament till den konkreta undersökningskontexten – köpcentrumet.

Såväl boken som projektet som helhet belyser ett problemområde som enligt min mening är mycket viktigt att studera. Låt mig så här inledningsvis förklara varför.

Ett köpcentrum är en plats för transaktioner. Det är här människors konsumtion tar sin början. Man söker upp, jämför och köper in olika varor för att tillfredsställa den moderna vardagens behov. Konsumtionen är lönearbetets motpol, men tillika dess oundgängliga förutsättning; mycket av människors så kallade fria tid går åt till att konsumera, och därigenom reproducera förutsättningarna för det egna arbetet. Därför kan köpcentrumet ses som ett viktigt nav i marknadsekonomin – en inrättning som producerar konsumtion.

Men ett köpcentrum är också så mycket mer. Det är inte bara en plats dit man går för att byta sina hårt intjänade pengar mot massproducerade varor. Här finns också utrymme för fantasi, kreativitet och sociala möten. Här finns flanörerna, som strosar omkring och med expertens blick värderar de stilar och former som i drömlika konstellationer bjuds ut i skyltfönster och hyllarrangemang. Här finns posörerna, som förverkligar sig själva genom att exponera sina yttre företräden gentemot folkmassan. Här finns hela gruppgemenskaper som träffas och utbyter erfarenheter. Och så finns det de som bara passerar igenom, på väg mot andra mål.

Alltsedan 1800-talets tidiga arkader, då affärsgatans funktion omskapades som ett konsumtionsrum att faktiskt vistas i och njuta av, har kopplingen mellan marknadsekonomi och kultur blivit allt mer betydande. Utbytet av varor har blivit allt mer beroende av utbytet av kulturella värden; att skapa en attraherande aura kring produkterna och en angenäm atmosfär kring själva shoppandet är essentiellt i den moderna ekonomin. Framväxten av begrepp som image, livsstil och konsumtionskultur signalerar att människors estetiska och expressiva behov har växt sig allt starkare vid sidan om de rent materiella och instrumentella. I en otrygg värld blir själva konsumtionen ett sätt att skapa sig själv, att visa vem man är. Och köpcentra, gallerior och varuhus blir sålunda platser för såväl materiell som kulturell överlevnad.

Nära kopplad till denna utveckling, som man skulle kunna beskriva som ekonomins kulturalisering, är framväxten och expansionen av massmedia. Det är via massmedia som konsumenten inhämtar en stor del av sin utbildning i stil, smak och mode – en utbildning som därtill aldrig tar slut. I själva den logik genom vilken konsumtionssamhället återskapar sig självt ligger att kunskap och smak

föråldras, och att varje behov måste ersättas med ett nytt. Massmedierna påminner oss om att förnyelsen av vår livsstil och därigenom hela vår existens hänger på att vi ständigt återvänder till köpcentrumet. Att konsumera är alltså allt mer en fråga om att kommunicera, och att kommunicera är alltmer en fråga om att konsumera. Ett exempel på detta är givetvis mediekonsumtionen som sådan.

Vad jag just skisserat kan sägas vara samhällskontexten till *Det kommunikativa handlandet*. I boken diskuteras en rad av de frågeställningar som uppkommer i skärningspunkten mellan mediekultur och konsumtionskultur. En viktig utgångspunkt är att massmedia har bidragit till att ytterligare förstärka den drömtillvaro som kännetecknade redan 1800-talets arkader och varuhus. Nutida konsumtionsmiljöer är genomsyrade av massmedierna och deras fantasieggande budskap. Inte nog med att medierna är med och skapar de planer som driver konsumenten dit; de är också närvarande i själva rummet. Tidningar, böcker, skivor, TV-apparater, telefoner och datorer finns utställda i form av varor till beskådan och försäljning. Annonspelare, TV-monitorer och högtalarsystem förmedlar den atmosfär och de budskap som ska hjälpa kunderna att trivas och navigera rätt i varudjungeln. Samtidigt förekommer medier i form av rena bruksföremål: Besökare kopplar av med en tidning på ett café, eller lyssnar på musik i portabla skivspelare. Personalen använder telefoner och kameror för intern kommunikation och övervakning. Nya kommunikationsteknologier gör köpcentrumet till en miljö där konsumentens frihet proklamerats, men samtidigt kontrolleras.

Mediernas inträde i det moderna konsumtionsrummet innebär alltså att en rad olika motsättningar synliggörs. Inte minst manifesteras det klassiska spänningsfältet mellan ekonomi och kultur, mellan transaktion och meningsskapande, som alltid utmärkt konsumtionens rum och praktiker. Medierna bidrar till en intensifiering av den så kallade konsumtionskulturen, inom vilken gränserna mellan medieprodukter och andra varor blir allt mer flytande. Vad är egentligen ett medium? Måste man inte bejaka den kommunikativa potentialen även hos kläder, möbler, bilar, plastpåsar och andra varor? Och vad innebär det att konsumera? Är inte konsumtion alltid på samma gång en produktionsakt, om så bara av idéer och betydelser? Genom att belysa dessa och andra teoretiska ambivalenser (såsom text/kontext, struktur/aktör, tid/rum) konstruerar Bjurström, Fornäs och Ganetz ett kulturteoretiskt ramverk för hur det senmoderna samhällets ofta motsägelsefulla utvecklingsprocesser kan förstås och empiriskt studeras i relation till medier och konsumtion.

En bok av det här slaget skulle lätt kunna slå över i en relativism där varje begrepp till slut förlorar sin mening, och alla former av samhälls- och kulturkritik blir omöjlig. Men författarna lyckas förtjänstfullt styra förbi detta problem. Samtidigt som man kritiserar både den instrumentalism som länge dominerade konsumtions- och medieforskningen, och den kulturkritik som i bildningens och folkdemokratins namn ofta tenderat att fördöma populära former av konsumtion, hamnar man inte i en position där betydelsen av materiella behov och samhälleliga maktstrukturer går i upplösning. Snarare är det just detta vibrerande spänningsfält, mellan å ena sidan konsumenternas fantasi, kreativitet och kulturella motståndstrategier, och å andra sidan de ekonomiska, politiska och kulturella hierarkiernas imperativ, som står i centrum för själva analysen. Eller, som frågan formuleras i bokens sista avsnitt (s 174): "Hur kan i konkreta fall av mediebruk den kloka argumentationens, den lödiga fantasins och den världsöppnande kulturens makt över tanke och handling skiljas ut från våldets, tvångets och bedrägeriets maktutövning?" Bejakandet och formuleringen av den senmoderna kapitalismens inbyggda motsättningar, är tveklöst en av bokens största förtjänster.

Ett olyckligt problem som *Det kommunikativa handlandet* dras med är dock att den slutliga integreringen av de olika teman och de olika författarröster som präglar de sju kapitlen aldrig riktigt fullbordas. Har man läst respektive författares tidigare verk är det inte så svårt att utröna vem som ligger bakom vilka delar (och facit ges i förordet). Detta behöver inte vara ett problem i sig självt, men blir till ett sådant då vissa teman och begrepp behandlas i olika utsträckning eller på olika sätt i olika avsnitt. Ganetz två kapitel om konsumtion inrymmer till exempel ett tydligt genusperspektiv, som är föga betonat i övriga delar av boken. Vidare blir Bjurströms resonemang om medier och mediereception – paradoxalt nog – aldrig riktigt förenat med de mer övergripande resonemangen om konsumtionspraktiker och -produkter. Genom att anlägga ett konstruktivistiskt perspektiv förespråkas att "medier kan beskrivas som medel för symbolisk kommunikation, men vars närmare bestämning är beroende av sociala, kulturella och historiska kontexter" (s 74). Men i Fornäs problematiserande avslutningskapitel hänger frågan om mediebegreppets gränsdragning, eller vad man ska fylla den konstruktivistiska öppenheten med, fortfarande i luften: "Ett alltför vidgat mediebegrepp blir lätt allomfattande och därmed oanvändbart, men det behövs helt nya grundvalsdiskussioner för att omformulera denna typ av kategoriser-

ingar” (s 162). Just denna “grundvalsdiskussion” borde författarna själva tagit sig an på större allvar. Framför allt gäller det frågan om hur receptionsteorier, baserade på studier av texttolkning i mer traditionell bemärkelse, kan tillämpas på olika slags konsumtionsartiklar (“tvättmedlet-som-text”, “bilen-som-text” och så vidare), samt hur dessa olika texter ömsesidigt refererar till varandra genom intertextualitet. Problematiken blir endast beskriven i förbigående, även om den egentligen borde utgöra själva kärnan för studiens genomförande.

Kopplad till denna brist är också frånvaron av en explicit diskussion om relationen mellan begreppen mediekultur och konsumtionskultur, vilka framför allt under det senaste decenniet ägnats stor uppmärksamhet inom cultural studies-forskningen – åtminstone vart för sig. Bryggan mellan dessa båda begrepp torde ligga just i de intertextuella mönster som skapas mellan massmediernas texter (TV-program, tidskrifter, reklam av olika slag och så vidare) och det övriga varuutbudet, vilka tillsammans utgör en viktig del av den senmoderna människans kulturella referensramar. I förlängningen innebär detta att medie- och konsumtionskulturen inte enbart handlar om produkter, utan även om identitetsskapande och samhällsliv; relationen mellan individer och deras sociala och kulturella omgivning. Den redogörelse för begreppet populärkultur och dess förhållande till exempelvis “mediekultur”, “masskultur” och “underhållning” som återfinns i bokens sista kapitel är förvisso relevant, men kan aldrig ställas i relation till det mer genomgripande begreppet konsumtionskultur – vilket helt uppenbart åsyftar något annat än hur man klassificerar kulturella produkter. Den konstruktivistiska förklaringsansatsen att “populärkultur är allt det som brukar klassas just så av samhällets ledande smakbärare [...] snarare än något som är inneboende i vissa kulturformer” (s 168) skulle dessutom inte vara överförbar på begreppet konsumtionskultur. Det senare är inte på samma vis ett relationellt begrepp, utan refererar istället till själva samhällsontologin; det sociala arrangemang genom vilket människor förstår sin omvärld.

Trots att flera avgörande pusselbitar aldrig riktigt faller på plats är *Det kommunikativa handlandet* en både klagörande och engagerande bok. De teoretiska diskussioner man ger sig in i är mycket angelägna, inte bara för det pågående projektet som sådant, utan även för att skapa en bredare förståelse och debatt kring vad den nutida konsumtionskulturen egentligen innebär. Å ena sidan måste myten om den rationella, ekonomiska människan avlivas. Konsumtion kan inte reduceras till transaktion. Å andra sidan måste den elitistiska synen på vad som

är meningsfull kultur kritiseras. Det är inte bara inom de etablerade kulturinstitutionerna, såsom litteratur, konst, musik, teater och film, som människors kreativitet spirar. Även populära former av konsumtion inrymmer en kulturell laddning som är värd att ta på stort allvar – både som frigörande kraft och som marknadsanpassat behov.

recension

AV ROLAND SVENSSON

Mälardalens högskola, institutionen för samhälls-och beteendevetenskap

Erik Flygare (1999) *Den psykiatriska problematiken och den problematiska psykiatrin. Sociologiskt perspektiv på mental ohälsa*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag.

Varför misslyckas psykiatrin med sin uppgift att hjälpa människor med psykiska problem? Så skulle man, något tillspetsat, kunna formulera den frågeställning som är utgångspunkten för Erik Flygares avhandling "Den psykiatriska problematiken och den problematiska psykiatrin".

Psykiatrin har under flera decennier varit utsatt för en hård kritik för det sätt man bemött människor med mental ohälsa. Kritiken har inte bara kommit utifrån, från forskare och samhällsdebattörer, utan också från patienter och professionella grupper inom den psykiatriska vården. Inte minst sociologer har i åtskilliga studier bidragit till en kritisk granskning av den psykiatriska vården. Flygare har alltså en hel del att relatera sig till när han ger sig i kast med sin forskningsuppgift. Han har också själv sin bakgrund i det psykiatriska vårdarbetet, framför allt från den slutna sjukhusvården, vilket utgör en viktig utgångspunkt för hans avhandlingsarbete.

Psykiatrins grundproblem, menar Flygare, ligger till stor del i att psykiatrin saknar en helhetssyn och detta i sin tur beror på en bristande förståelse av psykisk sjukdom. Mental ohälsa är ett flerdimensionellt fenomen, varför en teoretisk förklaringsmodell måste ta hänsyn till att såväl biologiska, personlighetsmässiga som sociala processer är verksamma för att generera den. Trots att psykiatrins kunskapsbas har vidgats sedan 1950-talet – den vilar idag inte bara på biomedicinska modeller utan också på psykodynamiska och sociologiska förklaringsmodeller och på olika försök till integrerande ansatser, så k biopsykosociala perspektiv – så erbjuder dessa teoretiska system ingen tillräcklig grund för ett bra psykiatriskt hjälparbete, hävdar Flygare. Ansatserna förmår inte hantera den

flerdimensionella problematik som konstituerar fenomenet och de tar inte heller hänsyn till den känslomässiga komponent som mental ohälsa rymmer. I praktiken dominerar den biomedicinska och kroppsfixerade traditionen. Det relationarbete som är nödvändigt för att hjälpa människor förblir outvecklat.

Avhandlingsarbetet kretsar kring två teman. Det ena, "den psykiatriska problematiken", handlar om modeller för att förklara mental ohälsa. Det andra temat benämns "den problematiska psykiatrin" och analyserar hur det psykiatriska hjälparbetet bedrivs i praktiken, framför allt med fokus på den slutna vården vid lasarettskliniker. En utgångspunkt är som sagt att det finns ett samband mellan de båda: bristerna i de teoretiska förklaringsmodellerna ses som grundläggande för bristerna i den psykiatriska praktiken.

Dispositionen följer i stort sett tematiseringen. Den första hälften av det 300-sidiga avhandlingsarbetet ägnas till stor del åt en teoretisk diskussion av begränsningarna i de dominerande förklaringsmodellerna och åt en historisk exposé av den vetenskapliga psykiatris framväxt. Flygare utvecklar här också en alternativ förklaringsmodell, en K-P-S-modell (kropp-person-samhälle) som han menar bättre kan hantera integrationproblematiken.

I den senare delen granskar Flygare vad han kallar för den psykiatriska arbetsprocessen. Till grund för analysen i denna del ligger ett empiriskt material i form av en enkät till vårdpersonal vid de psykiatriska verksamheterna i Örebro, Linköping och Lindesberg, observationer på akutvårdsenheten i Örebro och intervjuer med behandlingspersonal, administrativ personal och patienter i Örebro.

En viktig utgångspunkt för avhandlingsarbetet är den metateoretiska position som Flygare ansluter sig till, den kritiska realismen. Förankringen i den kritiska realismen, i dess ontologi, synen på kausalitet och relationen mellan ontologiska nivåer, sätter sin prägel på studien i sin helhet. Det är utifrån denna position som psykiatris nuvarande förklaringsmodeller granskas och som Flygare argumenterar för sin egen alternativa modell. Det biomedicinska perspektivet, menar Flygare, är i grunden reduktionistiskt på så sätt att det reducerar individens känsloliv till kemiska processer. Det bygger på kausaluppfattningen att biologiska kroppsfunktioner producerar mentala processer, men inte tvärtom. Det psykodynamiska perspektivet bygger på en ontologi som brukar kallas psykofysisk parallellism. Psyket har så att säga sitt eget liv, även om det står i kontakt med kroppsliga processer är det inte underkastat biofysiologiska naturlagar. Även om

den klassiska psykoanalysen i Freuds tappning har vidareutvecklats och kompletterats med exempelvis utvecklingspsykologi och objektrelationsteori så kvarstår i grund och botten denna dualism i den moderna psykodynamiska teori-bildningen.

Det tredje perspektivet – det sociologiska – ser människan som en menings-skapande varelse som formas i och genom en social process. Flygare tar här fasta på symbolisk interaktionism, etnometodologi och stämplingsteori som exempel på sociologins försök att skapa förklaringsmodeller till psykisk ohälsa. Den här typen av förklaringar vilar, menar han, på en reduktiv idealism. De reducerar ofta fenomenet psykisk ohälsa till sociala konstruktioner och kan inte fånga den flerdimensionella och känslomässiga dimensionen. De tillerkänner inte kroppen den betydelse den måste ha i en adekvat förklaringsmodell.

Inte heller de integrativa ansatser som brukar benämnas biopsykosociala modeller lyckas på ett adekvat sätt hantera nivåproblematiken, menar Flygare. Han granskar flera sådana ansatser, men slutsatsen blir att även dessa i grund och botten utgår från reduktionistiska positioner.

Resultatet blir alltså att det behövs en ny teoretisk förklaringsmodell som förmår integrera de ontologiska nivåerna och som uppfattar de känslomässiga aspekterna av mental ohälsa. Flygare skisserar också en sådan modell med utgångspunkt från interaktionistisk teori. Visserligen är den symboliska interaktionismen i Meads version fokuserad på kognitiva processer, men Flygare visar hur man med hjälp av Harold Garfinkel, Erving Goffman och framför allt Randall Collins, Arlie Hochschild och nyare emotionsteori kan analysera social interaktion i termer av emotionella processer. Begreppet role-taking kompletteras med role-tuning (avstämning av känslor). Social interaktion kan generera positiv eller negativ emotionell energi (Collins), den kräver emotion work (Hochschild) och den kan, under vissa förutsättningar, leda till emotionell stress, vilket Flygare ser som ett uttryck för mental ohälsa. Han identifierar också ett antal faktorer som leder till emotionell stress: maktlöshet, omöjliga rollförväntningar, förlust av sociala relationer och status.

Det är således med hjälp av emotionsteori, och begreppet förkroppsligad självupplevelse, som kropp, person och samhälle integreras och en mer adekvat förklaringsmodell till mental ohälsa tar form. Begreppet emotionell stress är centralt i modellen. Flygare diskuterar också i ett avsnitt faktorer som kan tänkas reducera den emotionella stressen och lyfter då särskilt fram katharsispro-

cesser (med hänvisning till bland andra Thomas Scheff).

I den senare delen av avhandlingen (kapitel 7, 8 och 9) växlar Flygare så över till det andra temat, den problematiska psykiatrin. Han lämnar därmed inte sin teori om emotionell stress utan tillämpar den nu på relationerna i det psykiatriska hjälparbetet. Hjälparbetet ses som interaktioner mellan olika aktörer där sociala roller, rollövertagande, avstämning av känslor, rutiner och ritualer är viktiga komponenter. Arbetsprocessen kan därmed göras tillgänglig för analys utifrån emotionsteoretiska begrepp. Hjälparbetet, menar Flygare, kan beskrivas som en relation mellan arbetsmedel, arbetskraft och arbetsprocess. Arbetsmedlen utgörs av makt och kunskap och av olika slags samarbeten och engagemang. Dessa begrepp dissekteras i sin tur. Makten härrör från organisation, profession och grupper. Kunskapsdimensionen diskuteras utifrån de kompetenser som är nödvändiga och efterfrågas i hjälparbetet. Stor vikt läggs vid att analysera de s k allmänmännliga kompetenserna empati och sympati. Detta begreppspar (som är kopplat till role-taking och role-tuning) spelar en central roll i den fortsatta analysen. På samma sätt utreds begreppen arbetskraft och arbetsobjekt.

Det empiriska materialet från de psykiatriska akutvårdsenheterna illustrerar hur relationerna ofta präglas av ett distanserat och förmanande förhållningssätt. Egna initiativ från patienterna försvinner eller undermineras. Patienterna deltar inte aktivt i processen utan tvingas in i en passiv arbetsroll med väntan och sysslolöshet. Av personalen som arbetar i psykiatrin är många kritiska till den slutna vården. Enkätsvaren visar att 30-40% av personalen inte skulle rekommendera närstående i behov av hjälp att lägga in sig för dygnet-runt vård.

Relationerna genererar, menar Flygare, en negativ emotionell energi. Processen förstärker många gånger den emotionella stressen och förhindrar (t ex genom medicineringen) naturliga reflexer som katharsis, som skulle kunna reducera den emotionella stressen.

Flygares avhandlingsarbete är både ambitiöst och djärvt. Han vandrar över ett vidsträckt forskningsfält där många sociologer tidigare har utforskat terrängen. Kritiken mot den biomedicinska psykiatrin är inte ny och den psykiatriska vårdens kontraproduktivitet, dess tendens att skapa psykisk ohälsa istället för att reducera den, känner vi igen från den s k antipsykiatrin och från stämplingsteoretiska analyser. Men arbetet är ändå stimulerande och idérikt på ett sätt som inte låter sig fångas i en kortfattad recension. Undersökningen rymmer också flera löftesrika ansatser, t ex kopplingen till emotionsteori, (som dock enligt min

mening lovar allt för mycket när det gäller att utgöra "the missing link" i nivå-problematiken), analysen av det psykiatriska hjälparbetet, diskussionen kring arbetsprocessen och undersökningen av kompetensbegreppet.

Det man saknar vid läsningen är kanske lite mer av kritisk distans till de ställningstaganden och de val som görs. Ibland drivs texten framåt lite väl fort utan nödvändig intellektuell andhämtning. Det finns också en yvighet i framställningen som emellanåt gör läsaren lite konfunderad och som resulterar i onödigt många frågetecken i marginalen

En central idé i studien är att problemen i vårdpraktiken återspeglar de teoretiska begränsningar som finns idag när det gäller att förklara mental ohälsa. Bristen på adekvata teorier gör vårdpraktiken problematisk, är tankegången. Men denna koppling mellan avhandlingens två huvudteman underbyggs knappast på ett övertygande sätt. Snarare ger det empiriska materialet stöd för andra tolkningar och borde manat till reflexioner kring det komplexa samspelet mellan teoretiska förklaringsmodeller och praxis. Valet av hjälpinsatser och utformningen av akutvårdspsykiatri tycks styras av mer pragmatiska faktorer (t ex att medicinering skapar lugn och reducerar hot mot personalen) eller av professionella grupperns maktpositioner än av tillgängliga teoretiska koncept.

Idén om teorins centrala roll för vårdpraktikens problem ger dock legitimitet åt Flygares huvudsakliga projekt med avhandlingsarbetet: att bygga en nivåintegrerande teori för att förklara mental ohälsa. Ett sådant projektet är förvisso imponerande men samtidigt behäftat med åtskilliga fallgropar. Här hade man som sagt önskat att Flygare haft en större distans till uppgiften och mera reflekterat över de egna positionerna och ställningstagandena.

Den kanske viktigaste invändningen mot Flygares projekt är dess meningsfullhet. Frågan är om det egentligen är meningsfullt att utveckla generella teorier för att förklara det som i avhandlingen benämns mental ohälsa (psykisk ohälsa, mentala problem, problem hos psykiatrins patienter, psykiska störningar)? Detta begrepp avser att täcka en mängd fenomen; psykos, schizofrenier, depressioner, autism, fobier, paranoia, beroendeproblematik, åtstörningar, utbrändhet och ångesttillstånd för att bara nämna några vanliga diagnoser. Begreppet har också en vaghet i det att det inte går att enkelt avgränsa mot det somatiska. Vart skall vi föra migrän och impotensproblem? Vilket förklaringsvärde kan en teori ha som utger sig för att kunna förklara denna heterogena ansamling av fenomen? Och är det rimligt eller meningsfullt, som Flygare gör, att beskriva alla dessa

företeelser som uttryck för "emotionell stress"?

Flygare har en poäng i att det behövs en mer integrativ ansats för att förstå ohälsa än den multifaktoriella som idag oftast används. Det finns ett behov av att utveckla generella modeller som inte definitionsmässigt utesluter vissa nivåers inverkan eller som generellt ser en nivå som primär i förklaringen av mental ohälsa. Men uppgiften är inte enkel: Om man antar att de olika nivåerna också representerar olika kunskapsdomäner så måste det också finnas utrymme för en flerdisciplinär utveckling inom en sådan gemensam modell. Jag är inte säker på att exempelvis företrädare för ett psykodynamiskt tänkande ser sådana möjligheter i den modell som Flygare skisserar.

Min egen inställning till det problem som Flygare brottas med är att vi bör överge begreppet psykisk ohälsa som explanandum i ett teoribygge med förklarande ambitioner. Även om vi accepterar Flygares metateoretiska utgångspunkter och betraktar olika slag av psykisk ohälsa som reella tillstånd så är allmänbegreppet psykisk ohälsa ett alltför heterogent och vagt begrepp för att vara meningsfullt för teoriutveckling. Vad vi behöver är specifika analyser och teorier som förklarar och fördjupar vår förståelse av olika specifika tillstånd av mental ohälsa (jmf t ex Asplunds analys av utbrändhet, Turners diskussion av anorexia, Laings analys av mekanismer som kan genererar schizofreni osv). Sådana analyser måste vara förankrade i teoretiska resonemang inom respektive kunskapsdomäner och de måste i någon mening kunna prövas och konfronteras med verkligheten. De måste dessutom – vilket är viktigt i det här sammanhanget – vara konsistenta med en mer generell, nivåintegrerande modell.

Konturerna till en sådan generell modell, som skulle kunna fungera heuristiskt i analyser av olika former av ohälsa, finns hos exempelvis Talcott Parsons (där relationerna mellan de olika systemnivåerna beskrivs i termer av isomorfi) och i modernare former av stressteori. Tyvärr relaterar Flygare inte sin problematik till dessa idétraditioner på något mer ingående sätt.

Trots invändningarna utgör Flygares avhandlingsarbete ett stimulerande bidrag till den sociologiska psykiatrforskningen. Flera av ansatserna är utan tvekan utvecklingsbara och det är bara att hoppas att han får möjlighet att vidareutveckla dessa i sin fortsatta forskning.

recension

AV MARTIN BÖRJESON

Epidemiologiskt centrum, Socialstyrelsen

Hagström, Tom (red) (1999) *Ungdomar i övergångsåldern – handlingsutrymme och rationalitet på väg in i arbetslivet*. Lund: Studentlitteratur

Frågorna om ungdomar och ungdomars villkor har stundtals en tendens att initiera tämligen vidlyftiga, för att inte säga spekulativa, diskussioner. I dessa diskussioner antas ungdomar representera det nya i ett samhälle i förändring, och inte sällan utgår man från att detta "nya" står i konflikt med det rådande (eller åtminstone med vuxengenerationen).

Men även om man i dessa diskussioner säger sig vara på jakt efter nya sanningar som skall kullkasta etablerade föreställningar om hur människor formar sin vardag, sitt familje- och arbetsliv och sitt förhållningssätt till omvärlden, är de slutsatser och resultat man säger sig komma fram till sällan särskilt kontroversiella. Förvisso är det möjligt att visa att stora grupper unga idag lever under andra sociala villkor än tidigare generationers unga, men man erbjuder mer sällan något övertygande stöd för att de förändrade villkoren under ungdomsåren skulle ha konsekvenser för ungdomsgenerationens framtida levnadsförhållanden eller för hur morgondagens samhälle kan förväntas utvecklas. Något hårddraget kan man säga att de teser och förklaringsmodeller som lanseras i själva verket sällan eller aldrig prövas. Helt enkelt av den anledningen att de resultat som skulle göra en sådan prövning möjlig kan föreligga först när ungdomarna inte längre är ungdomar – utan vuxna. (Och då är de flesta studier redan avrapporterade.)

En strävan att undvika schabloner och myter

De medverkande författarna i *Ungdomar i övergångsåldern* synes väl medvetna om detta. I den avslutande epilogen skriver Tom Hagström att deras ambition varit att "undvika schabloner om hur ungdomar är och att därigenom undgå att ytterligare bidra till att sprida uppfattningar av snarast mytisk karaktär" (s 135). Istället har de sökt "vidga diskussionen och frågeställningarna kring

temat ungdom och arbete /.../ [och] bidra till att bredda perspektivet på ungdomar och arbete” (s 136).

Så långt är det lätt att hålla med författarna. I de fem uppsatser som (tillsammans med en inledning respektive epilög av Tom Hagström) utgör antologin, finns åtskilliga intressanta frågeställningar och perspektiv som tillsammans belyser området “ungdomars inträde i arbetslivet” ur olika infallsvinklar.

Ulla Arnell-Gustafsson diskuterar olika institutionella modeller för hur ungdomars övergång från skola till arbetsmarknaden kan organiseras. *Katrin Goldstein-Kyaga* behandlar invandrarungdomars inträde på arbetsmarknaden, och argumenterar för att ungdomars etniska bakgrund har betydelse för deras möjligheter – men också för att “etniciteten” skapas genom ungdomars sätt att förhålla sig till dessa möjligheter. *Rose-Marie Ahlgren* diskuterar ungdomars yrkesval med utgångspunkt från att detta val påverkas av individernas subjektiva handlingsutrymme, vilket i sin tur påverkas av individernas självvärdering. *Tom Hagströms* bidrag behandlar om ungdomars inställning till arbete och han för en diskussion kring hur deras värderingar påverkar, respektive påverkas av, ungdomarnas handlingsutrymme. I detta bidrag är också ambitionen att föra in ett handlingsteoretiskt perspektiv – som ett förmedlande perspektiv mellan en analys av ungdomars strukturella villkor och de enskilda individernas värderingar – tydligast. I *Britta Jonssons* uppsats slutligen diskuteras ungdomars inställning till arbetslivet i relation till det nya sociala kontrakt som idag sägs växa fram och ersätta en tidigare ordning.

Det rör sig med andra ord om ett antal texter som drar åt rätt olika håll – men som det är frågan om att vidga perspektivet snarare än att utveckla ett sammanhållet teoribygge är det knappast en anledning till kritik. På liknande sätt förekommer en rad teoretiker (Inglehart, Hoberger Eriksson, Mead, Bourdieu m.fl.) i flera av bidragen. Det är dock inte frågan om att pröva dessa olika teorier, utan snarare argumenterar man för att olika begrepp och teorier kan användas som *länkar* mellan olika traditioner. Genom att använda begrepp från olika närbesläktade traditioner vilka kan fånga upp likartade eller olika sidor av fenomen i tiden, skapas – menar man – möjligheter att utveckla nya referensramar (s 137). Det är onekligen ett spännande tillvägagångssätt. Även om värdet av dessa nya referensramar, enligt min mening, i sista hand ändå bara kan avgöras om de prövas mot empiriska data. Och – vill jag hävda – det är detta som är antologins svaga sida.

Brist på empiriska analyser

Generellt ägnar författarna ett mycket begränsat utrymme åt att diskutera olika teorier i relation till tidigare forskning inom området (undantaget är Tom Hagströms uppsats). Samtidigt är de "egna" resultat som redovisas förhållandevis begränsade; t.ex. för Britta Jonsson sin diskussion om det sociala kontraktets förändring med utgångspunkt från en tvärsnittsundersökning bland 572 ungdomar (och ett bortfall på 28,7 procent).¹

Detta innebär att det blir svårt att värdera den mångfald av teorier och perspektiv som presenteras. I den mån antologins syfte framför allt är att bredda diskussionen om ungdom och arbete är detta måhända inte något att anmärka på. Men när vissa synsätt återkommer tillräckligt ofta utan att man redogör för den vetenskapliga grunden för dessa tenderar de att framstå som okontroversiella. Det gäller till exempel Ronald Ingleharts teorier om "den tysta revolutionen" och om framväxten av "post-materialistiska värderingar" bland ungdomsgenerationen som refereras i flera uppsatser och som framstår som en central utgångspunkt för flera författare. Den diskussion som under senare år förts kring Ingleharts teorier (se t.ex. Österman 1998) berörs knappast alls (återigen utgör Tom Hagströms uppsats ett undantag), vilket innebär att det blir än svårare att värdera de tolkningar av ungdomars agerande och förhållningssätt som redovisas.

Så framstår det som både relevant och fruktbart att, som Britta Jonsson gör, diskutera ungdomars förhållningssätt till arbete mot bakgrund av ett perspektiv på arbetets innebörd för individen respektive samhället ("det sociala kontraktet"). Men eftersom teorin är vagt formulerad, och eftersom den empiri som redovisas inte förmår besvara några mer preciserade frågeställningar är det svårt att ta ställning till de frågor som ställs. Skall "det sociala kontraktet" betraktas som resultatet av ungdomarnas förhållningssätt – eller är det snarare förutsättningarna för ungdomarnas förhållningssätt och agerande? Eller om det är frågan om båggedera – hur ser de mekanismer som förmår förklara relationen mellan individ och struktur ut?

På liknande sätt finns det goda skäl att, som Katrin Goldstein-Kyaga gör, studera invandrarungdomars etablering på arbetsmarknaden med utgångspunkt från att deras agerande sker på ett socialt fält, vilket i sin tur präglas av ungdomarnas etniska bakgrund (och av vilken betydelse den etniska bakgrunden har i en viss given kontext). Men så länge man inte har tillgång till empiriska data som gör det möjligt att värdera olika förklaringsmodeller är det svårt att dra några

mer säkra slutsatser om vad ungdomarnas etniska bakgrund betyder.

Debattbok eller kurslitteratur?

På baksidan av *Ungdomar i övergångsåldern* anger företaget att boken är "avsedd både som kurslitteratur och debattbok om ungdomars villkor". Som debattbok lär den kunna fungera bra, även om det post-materialistiska perspektivet får dominera väl mycket för min del (men det tål – som sagt – att debatteras). För att den skall kunna fungera som kurslitteratur menar jag dock att det vore angeläget att förankra den diskussion som förs i bokens olika kapitel i ett bättre empiriskt material. Det skulle öka läsarens möjlighet att värdera de perspektiv som förs fram – och det skulle tydliggöra att det som framför allt behövs när det gäller ungdomsområdet är fler studier som i ett longitudinellt perspektiv följer ungdomar över tid.

Fotnot

¹ Nu skall med en gång sägas att Britta Jonsson tydligt understryker tvärsnittsstudiens begränsningar, och att hon också ägnar ett särskilt avsnitt åt metodologisk reflexion. (Men det hindrar inte att problemen kvarstår.)

Referenser

Österman, T (1998) *Opinionens mekanismer*. Stockholm: Stockholms universitet (avhandling).

recension

AV MALIN WREDER

Karlstads universitet

Pollitt C & Bouckaert G (2000) *Public Management Reform. A comparative analysis*. Oxford: Oxford University Press.

Det pågår en omvandling av offentliga verksamheter både i Sverige och andra länder. Den har bland annat inneburit att den offentliga sektorn har omorganiserats, skurits ned och delvis privatiserats. Förändringarnas omfattning har varierat, men ett stort antal länder har mer eller mindre uttalat anslutit sig till de idéer som kommit att kallas New Public Management. Pollitt och Bouckaert gör i sin bok *Public Management Reform. A comparative analysis* ett seriöst och ambitiöst försök att reda ut både vad dessa reformidéer innehåller och hur de har tillämpats i tio olika länder, bland annat i Sverige. Ett antal svårigheter och problem med New Public Management (NPM) i synnerhet, och reformer av offentlig verksamhet i allmänhet, uppdagas därmed.

Reformer ses vanligen som medel för att uppnå något snarare än som självändamål. Reformen av offentliga verksamheter genomförs således för att "förbättra" dessa i något eller några avseenden. Argumenten för NPM är bland annat att man därmed antas uppnå ekonomiska besparingar, höjd kvalitet på verksamheten samt ökad effektivitet i politikernas beslutsfattande och vid beslutsimplementering. Statens omfång kan också minskas, både räknat i pengar, antal anställda och verksamhetsgrenar. Samtidigt minskas byråkratin och den politiska kontrollen av denna stärks, tjänstemän på chefsnivå ges större utrymme att agera på ett "företagsmässigt" vis och politikernas ansvar inför både väljare och lagstiftande församling ökas. Att dessa anspråk inte är helt lätta att leva upp till torde vara uppenbart, liksom att vissa av dem åtminstone delvis står i motsättning till varandra. Pollitt och Bouckaert går i sin text systematiskt igenom svårigheterna med NPM både på en generell, retorisk nivå och på de nationella arenorna. De behandlar krafter som verkar för och mot förändringarna. Samtidigt

belyser de också svårigheterna med att studera politiskt initierade reformer och systematiskt jämföra olika länder.

Centralt i en bok om public management-reformer är naturligtvis vad som avses med public management. Termen har definierats på en rad olika vis, och författarna för tidigt i texten ett resonemang om detta under rubriken "What is public management reform?" Frågor om vad som kan/bör styras, av vem, hur och varför besvaras delvis olika beroende på hur man ser på offentlig styrning:

"...public management is often seen as a new kind of activity, and it is contrasted with the older form, public administration. It is regarded as a symptom of modernization – a dynamic force for change. Thus it can act as a legitimizing label for those politicians and public officials who wish to identify themselves with "the forces of progress". (Pollitt & Bouckaert 2000:15)

Public Management rymmer som synes ideologiska och retoriska dimensioner – management är framtiden, att vara administratör eller byråkrat är hopplöst gammaldags och bakåtsträvande. Även reform är (eller åtminstone var) ett ord som implicerar förbättring. Att införa mer management i offentlig verksamhet är emellertid inte oproblemiskt. Många skeptiker menar att det är en stor, för att inte säga grundläggande, skillnad mellan företag och offentlig verksamhet och att tankemodeller hämtade från företagets värld därför inte är applicerbara på den offentliga sektorn. Politikerna i de tio länder som Pollitt och Bouckaert studerat har emellertid genomfört reformer i public management-anda, ofta med de högsta tjänstemännens samtycke och stöd. Reformernas innehåll och resultat har dock varierat. Vad som varit gemensamt för länderna har varit ett missnöje med den gamla byråkratiska/administrativa ordningen – den har ansetts för stor, dyr, svårstyrd och byråkratisk. Länderna har delat denna problembeskrivning och reformer har ansetts nödvändiga och förmodligen också oundvikliga. "Public sector reform is in fashion and no self-respecting government can afford to ignore it", konstaterar Wright i ett uttalande om vad som på svenska kommit att kallas organisatoriska moden. (Wright, citerad i Pollitt & Bouckaert 2000:32) Pollitt och Bouckaert påpekar emellertid att beskrivningarna av byråkratin/administrationen inte nödvändigtvis överensstämmer med hur denna ser ut i realiteten, och att problemformuleringarna därför i vissa fall inte är adekvata.

Som utgångspunkt för sina studier har Pollitt och Bouckaert en egen modell över de faktorer de menar inverkar på public management-reformer. (Pollitt & Bouckaert 2000:26) I modellens mitt återfinns "elitens" tankar om vilka refor-

mer som är önskvärda respektive möjliga. Dessa påverkas av tre huvudfaktorer; socio-ekonomiska krafter, det politiska systemet samt det administrativa systemet. Eliten antas i sin tur påverka det administrativa systemet (vilket torde vara en grundläggande förutsättning för att alls kunna tala om reformer eller reformförsök). Däremot antas varken de socio-ekonomiska krafterna eller det politiska systemet påverkas av eliternas reformtänkande, åtminstone inte direkt. Dessa betraktas i stället närmast som exogena i den relation mellan eliterna och det administrativa systemet som texten fokuserar på.

Centralt för Pollitt och Bouckaert är att det är just en liten "elit", influerad av huvudsakligen nationella socio-ekonomiska förhållanden, partipolitiska idéer och de rådande administrativa förhållandena, som utvecklar och genomdriver reformer. De menar att "...most of the changes we are concerned with have been predominantly 'top-down', in the sense of having been conceived and executed by executive politicians and/or civil servants." (Pollitt & Bouckaert 2000:25) Regeringar, ministrar och andra framstående politiker nämns som spridare av NPM-idéerna, tillsammans med internationella organisationer som PUMA (OECD:s organ för "Public Management Service"). Både i PUMA och på nationell nivå har högre tjänstemän, näringslivsrepresentanter och "experter" varit involverade i processen, i vissa länder organiserade i "think-tanks". Tillsammans formar och utgör dessa grupper "eliten".

Den "terräng" en reformidé färdas genom påverkar med nödvändighet resultaten. Statens övergripande struktur och konstitution, den centrala exekutiva makten, relationen mellan exekutiven och de högre tjänstemännen, den dominerande administrativa kulturen, samt de kanaler genom vilka olika lednings- och styrningsidéer sprids inverkar alla på försöken att reformera den offentliga verksamheten. En schematisk skiss över de tio ländernas olika förhållanden i dessa avseenden presenteras i texten, och konsekvenserna av skillnaderna behandlas relativt utförligt. Poängen är att likartade idéer har olika möjlighet att få genomslag och leder till olika konsekvenser beroende på vilka förhållanden som råder i det aktuella landet. Författarna konstaterar att de anglosaxiska länderna tycks mer öppna för prestationsinriktade, marknadsinspirerade public management-idéer än andra stater och ofta är ledande i reformprocesserna.

Fyra huvudsakliga strävanden kan analytiskt urskiljas för NPM-reformer; att upprätthålla, modernisera, "marknadisera" eller minimera den offentliga verksamheten. Ingen av de studerade staterna har på allvar hävdats "minimera"-alter-

nativet, utan ambitionerna har varierat mellan att bibehålla verksamheten med minskade ekonomiska medel och/eller ökad legitimitet, att modernisera och delvis reformera den och att marknadsanpassa/konkurrensutsätta den.

Resultaten av reformförsöken är notoriskt svåra att studera och noggranna övergripande utvärderingar av dem saknas i stor utsträckning. Ett antal tänkbara resultatmätningar behandlas och författarna påpekar att man alltid måste fråga sig "results for whom, defined by whom, against what objective?" (Pollitt & Bouckaert 2000:97). Ekonomiska resultat kan mätas på en rad olika sätt, liksom kvalitet, legitimitet, effektivitet och produktivitet, för att bara nämna några av de områden där NPM gör anspråk på att bidra till förbättringar. Man bör också hålla i minnet att tankegodset i NPM är ganska allmänt formulerat och rymmer ett antal olika tankar, idéer och mål. Reformerna möter dessutom en relativt varierande/fragmentiserad verklig verksamhet. I denna tolkas reformerna så att de verkar relevanta och/eller genomförbara. Därmed skapas nya, förändrade eller omtolkade intentioner under implementeringsprocessen. En reforms genomförande och synbara/mätbara resultat skiljer sig därför ofta från reformmakarnas ursprungliga intention.

Bristen på säkerställda resultat har inte hindrat NPM-anhängare från att anamma och sprida reformerna både mellan och inom stater. Pollitt och Bouckaert konstaterar att:

"...if 'results' are defined in a narrow way as scientifically tested data describing the final outcomes of change, then the international management reform movement has not needed results to fuel its onward march. This will come as no surprise to analysts who stress the symbolic and rhetorical dimensions of politics and institutional life. (---) Equally, 'results' of another kind are needed to maintain the momentum of reform. A continuing high level of production of talk and decision making is probably essential." (Pollitt & Bouckaert 2000:132)

Det innebär inte att resultaten av public management-reformer bara återfinns på en diskursiv nivå. En mängd förändringar har genomförts, vilka fått genomgripande reella konsekvenser för berörda grupper/individer och för samhället i stort.

Relationen mellan politik och förvaltning, eller mellan politiker och tjänstemän, är av ständigt intresse när statlig styrning och kontroll diskuteras. I mångt och mycket förespråkar NPM en decentralisering – ett av huvudsyftena med dylika reformer är ju att ge de högre statstjänstemännen möjlighet att "chefa" och

leda sin verksamhet på ett "företagsmässigt" vis. Därmed antas man idealt uppnå bättre kvalitet på produkterna/tjänsterna, lägre kostnader för staten/skattebetalarna och ökad valfrihet för kunderna/medborgarna. Samtidigt vill man dock öka politikernas ansvar för den offentliga verksamheten gentemot väljarna och den lagstiftande församlingen. Sammantaget antas detta öka legitimiteten både för det politiska systemet och för de aktuella verksamheterna.

Politikerna tycks ha reagerat ambivalent på de nya uppgifter och roller som åläggs dem. Å ena sidan har många svårt att låta bli att detaljstyra och aktivt påverka förvaltningens handlande. Å andra sidan ges frestande möjligheter att lägga ansvaret på just förvaltningen och dess ledning (eller på den aktuella utföraren oavsett om denne är privat eller offentlig) om något skulle gå fel. Medborgarna å sin sida tenderar att utkräva politiskt ansvar eller förvänta sig politiska ingripanden oavsett vem eller vilka som har felat i ett visst fall. Författarna gör den intressanta iakttagelsen att åtskillig möda läggs på att reformera förvaltningen och utbilda/omskola dess personal, medan så gott som inget görs för att förändra/förbättra politikernas "ämbetsutövning".

"...the preparation of politicians for higher office has, in many countries, been a 'no-go' area for reformers for too long. If it is in fact the politicians themselves who are most widely and deeply distrusted, then perhaps there are sound democratic reasons for bringing their readiness for the task they are confronted with to the fore as an item on the agenda for public debate?" (Pollitt & Bouckaert 2000:148)

Förutom den komplicerade situation som uppstår när politikernas ansvar ska öka samtidigt med tjänstemännens frihet från just politikerna, återfinns ett antal andra paradoxer, motsättningar och svåra balansgångar i public management-retoriken. Vissa visar sig vid närmare analys vara reella motsättningar, andra skenbara sådana. Förekomsten av situationer av "noll-summekaraktär" diskuteras, liksom begränsningar av så väl politikens som NPM:s möjligheter att påverka och förändra rådande förhållanden. Boken avslutas med ett digert appendix, där ett antal för författarnas resonemang relevanta bakgrundsfakta om de tio länderna presenteras, liksom vilka reformer som genomförts och i vilken omfattning.

Pollitt och Bouckaert, båda professorer i Public Management, förmedlar via *Public Management Reform. A comparative analysis* en ansenlig mängd kunskap och insikter om senare års reformer av den offentliga verksamheten och dess styrning. De visar att en rad faktorer har stor betydelse både för hur ett land "defi-

nierar problemet”, vilken väg som väljs för att lösa det och för vilket/vilka mål man eventuellt hoppas uppnå. Både den nationella och internationella kontexten inverkar på reformprocessen och också på de resultat som uppnås. Mycket av det som sägs i texten är egentligen självklart, och en del har säkert sagts tidigare, men helhetsgreppet och den systematiska genomgången som presenteras är gedigen och mig veterligen unik. Författarna problematiserar en rad begrepp som ofta tas för givna och studerar dessutom både de retoriska och reella förutsättningarna för och effekterna av public management-reformer.

Den modell för public management-reformer som författarna använder sig av i sin analys tycks tyvärr vara något naiv. Förhoppningsvis är det en medvetet gjord förenkling att modellen helt bortser från att de så centrala eliternas tankar och förslag inte bara påverkar det administrativa systemet/förvaltningen, utan självklart också det politiska systemet och även de socio-ekonomiska faktorerna. Att reformdiskursen i viss mån blir tvingande för politikerna belyses väl senare i texten. I förlängningen kan den också bli tvingande för medborgarna så till vida att möjligheterna att tänka/handla/vilja annorlunda reduceras. Med stor sannolikhet påverkar reformretoriken också problemformuleringarna. Hela processen får därmed karaktär av en självuppfyllande profetia.

Språkligt sett är Public Management Reform välstrukturerad och läsbar. Författarna presenterar en övertygande argumentation både för att det är mycket svårt att uttala sig om de eventuella resultaten/effekterna av NPM-reformer och för att det inte är rimligt att tro att samma typ av lösning kan tillämpas i länder med olika samhällsstruktur och därmed också med olika problem. De fäster också uppmärksamhet på att new public management inte bara är ett förändrat sätt att styra den offentliga verksamheten utan också en mer genomgripande organisationsreform, som måste studeras just som en sådan. Att därvid inte glömma bort att hela samhället troligen påverkas av reformerna är av stor vikt.